इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ धुळें.

—: हस्त लिखित ग्रंथ संग्रह :—

ग्रंथ क्रमांक पु. १२० (५०७)

ग्रंथ नाम [illegible]यण.

विषय कथा-पुराणें.

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai."

११-९

५

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai. "

(1)

गादिषट्कस्य कारणत्वेऽङ्गत्वं तत्र इतरे केचनाशङ्क्य मापिकरणत्वकल्पने भक्तत्वप्रमाणाभावापत्तिरित्यत्र कुसंप्रयोगस्येव
सन्निकृष्टशाब्दबुद्ध्यावपि सैव क्रियते भ्रांतिनिवृत्त्यनुभवनिर्वाहाय च तदव्यवहितोत्पन्नस्यैव मानसादिप्रत्यक्षस्य शाब्दबुद्धिसमा
नाकारं कल्प्यते। ननु सच्चात्मसाक्षात्कारकारणत्वस्य श्रुतत्वादिसिद्धार्थ्याः एवं सति श्रमाणां वृद्धिभीहमितात्म तत्स्मेव तत्स्तुतो
दिसाक्षात्कारे कारणत्वे मङ्क्त्वस्य मननस्य च लाघवाश्रयत्वमेव तत्समस्तेऽपि च स्तुतारिद्घटितम नः संप्रयुक्तत्वं योगादिस
न्निकर्षांतरकल्पनेनापि लाघवात्कारणत्वस्याप्युपगत [illegible] पत्वापत्तेः च स्तुषापश्रणमीत्यादिप्रतीतेर्द्वारत्वेन च स्तुत्यपा
गमात्रेणापि निर्वोढुं शक्यत्वात् स्तुत्यादीनामस्त्वप्रमा [illegible] लापत्तेः। संप्रयुक्तविशेषणता घनेक संन्निकर्षानभ्युपे
तानुपलब्धिप्रमाणं प्रत्यक्षत्वस्यतत्वं संप्रयुक्तत्वेपोग ... संन्निकर्षाभ्युपगमेन प्रमाणपंचकप्रसाक्षान्नेकालज्ञा॥
किंच प्रत्यभिज्ञाविषयतत्तादेशेर्वं न स्योभादोचरा साक्षा ... तु व्यवसाया नेई मनसज्ञप्तो केक्त वपारिभाषिक तयापाद्
स्मावर्जनात्तत्रैव चक्षुरादीनां परोक्षत्वान जन कल्प ... स पाघटाद्यवंप्रित्यदृशापरोक्षत्वानजन कल्पापत्तिः
साक्षात्करोमीतिप्रत्ययस्य च तदव्यवहितोत्तरत्वात् ... घटज्ञानसाक्षात्कारगोचरत्वकल्पनापत्तिः साधकबाध
काभावाच्छ्रुतौ सर्वत्र धारणात्वात् ननु भवाप्तपसश्चतुत्वम्लादिति। शब्दादेवापरोक्षसाक्षात्कारेवृत्तेऽपि श्रवणानं
तरं मनननिदिध्यासनयोर्विधानं तु प्रमेयासंभावनाद्यप्रतिबद्धसाक्षात्कारजननायप्रतिबद्धसाक्षात्कारस्याविघातनि

Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(2)

सा:टी: वर्त्तेनाद्दमत्वात्।पयाहुः संक्षेपशारीरकाचार्याः।पुरुषापराधमलिना धिषणा निरवद्यवस्तुविषयापि यथा।न फला
यमर्हति विषयाभवति स्फुटिते भवापि च तथात्मनिधीरिति।यथा कश्चिद्राजा भर्तुनामानं स्वमित्रं दैवाद्विपुलं चिरेणाव
दृष्टे हे दृष्ट्वापि भ्रमस्मरसमो यमिति मंत्रिभिः मत्वार्पमाणो न च दृष्टेद्वेष्ट तिनतद्विषयाज्ञाने विपरीतबोध प्रतिबद्धं राज्ञोनि
वृत्तं तेथा महावाक्यस्फूर्तिजन्माप्यापातदर्शिनाम्...मधीरितिदर्थः १ ननु पश्यात्तत्वापुरुषमुद्दिदुःखादि
त्तत्तं प्रमापरोक्षे पि अग्नेन शङ्कुलिंगादिनाग्रहमाण...तथाव्रतोऽपरोक्षप्यात्मनः शब्दलिंगादिगम्यत्ता पा
पारोक्ष्यमपरोक्षा। क्वचित्परोक्षं ज्ञानेजनयत्तत्वप्रमाणस्य...नजनकत्वं दृष्टं।उपमीतमानस्यापरोक्षगत्नुपगमाच्छ न
च स्मृतेर्हेतोः व्यभिचारः स्मोभंच स्मृषा साक्षात्काते...पत्तत्वस्यापरोक्षत्वनपारोक्ष्या लिंतु लौकिकसन्निकर्षहेतोपाधि
प्रोषात्मतरप्रयोज्यलौकिकविषयताश्रयत्वाद्दैवसा...कामप्य कुर्वत्यपरोक्षत्ववक्तनिशब्दस्यपरोक्षसंपादनासामर्थ्य
दृष्टं तेनोपपादयति नचेति नच शब्दजन्यमतिमात्रतः।तस्मात्परोक्षतवक्तभजतेपरोक्षतां।।नत्वलु प्रदीपतरणिप्रका ८४
शयोः प्रतिभासतोऽस्तिविषयेप्रथग्विधा।।ततः अन्यानिरपेक्षत्वयामुख्यस्यपरोक्षत्वस्तोनिरुपाप रोक्ष्यात्मवस्तु
शब्दजन्यमतिमात्रतः आचद्धीविषयत्वमात्रापाधेनपरोक्षतां भजते इत्येतच्चत्वतुक्तानिरर्थः स्मारासने न चेदं ध्व एम
निंरूपतत्वतुकारावित्कानाश्रुतचित्त्वल्लनोपाधिनागोरामपरोक्षे विशेषदर्शनोच्चरप्रत्त्य हवेदंस्यापुरुषादित

इत्यपिपरीतज्ञानमात्रे कारणत्वेन ज्ञाताविशेषदर्शनस्य लिंगपरामर्शजन्यत्वापराधेन परोक्षतां न भजते किं वाच्यं मुख्या
परोक्षमात्मवस्तु परोक्षं न भजतइति तथा च वक्ष्यत्वाद्यनुमितिरूपपरोक्षज्ञानकरणस्यापि परामर्शस्य सन्निकृष्टविषये
अपरोक्षजनकत्वस्य तार्किकैरप्यभ्युपगमान्न त्वन्तुक्तनियमो नास्ति। यत्तु प्रकीर्यसुखादेः परोक्षं तत्तदपरं प्रत्य
योगत्वान्न तु शाब्दधीगोचरत्वात् सुखकीयसुखादेरनतत्त्वेन तथात्वे विप्रतिपत्तिस्यादर्शमात्मकालांतरे परोक्षं न तु सुखादेः स्वोपाद
नेतिरोधानादिवेति भावः। न च मानवैचित्र्याद्वस्तुनि वै[illegible]त्रमाधीपत्तिवस्तुपाथात्म्यमात्रे प्रत्यक्षेषु वेदवित्रधायकत्वादर्श
नादिस्त्वभिधेयताह न खल्विति। प्रदीपस्य प्रकाशे करणे [illegible] प्रकाशे च घटादिवस्तुनः प्रतिभासतः प्रकाशतः पृथग्वि
धा प्रदीपेन प्रकाश्यमानो घटो नीलश्च स एवतेति [illegible] प्रकाश्यमानः सम्यग्दीपस्त्वेवेति प्रकाशकभेदाद्वस्तुनि वैविध्यं
न खल्वस्ति। तद्वत्प्रमाणानामपि वस्तुपाथाम्य प्रत्यक्ष[illegible]परोक्षापरोक्षत्वे वृत्तिआधायकत्वान्न भवादिसर्थः
न चापरोक्षप्रमाणस्यातिरेकेणालौकिकालौकिकविषये [illegible] विद्विषये चानुन्नेयतेयेन लौकिकालौकिकसन्निक
र्षभेदेन तद्वैतकल्पोपात्तानिस्प्रमाणजं सोऽत्र भवतां परोक्षमेवेति भावः २ ननु प्रकाशकवैविध्यादपि वस्तुविलक्षणो
वैविध्यं दृश्यते यथा बालसूर्यमरीचिप्रकाशिताभ्रादिरस्य कृतप्रौढातपप्रकाशितस्य शुभ्रतेति। इत्याशंक्याह रूपर
स्यैवं द्विकार्यो नेत्येव प्रतिभासः। विशेषदर्शनजन्मभ्रमसंशयोच्छेदात् प्रत्यक्षेण चहमाने विषये प्रत्यक्षत्वेन तथामयो वस्तुना

(3)

स्वा.सा.:

नुमितिप्रतिबंधाद्विनापरोक्षप्रसक्तिरित्याशंकायां स्वमानावेद्यत्वे मानाभावे तत्साक्षिभानस्यावश्यकत्वात्परोक्षे
कत्वाभावे स्ववृत्त्यात्मारोपमंतरेणापरोक्षप्रतिभासायोगात्तोपि तत्परोक्षत्वेनात्मावगाहित्वाद्वाक्यार्थबुद्धेः प्रमात्वाविरुद्ध
भावे वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तिरित्यभिप्रेत्याह अपरोक्षेति ॥ अपरोक्षस्वरूपविषयापरोक्षधीजनकप्रमाणाभावमनुपपन्नं नुमह इ
ति ॥ स्वत एव शब्दस्य द्विभाजनमात्मनः कुशलोपि न ... नुषमः ३ अपरोक्षैकस्वभावस्य वस्तुनो विषयो विशेषा
पस्यास्तु या विधा परोक्षधीः परोक्षप्रकारकबुद्धिस्तत्र ... विशेषाकृतत्प्रकारकबुद्धित्वान्मितिर्मितिर्न तस्या ... प्रमा
त्वमुपगंतुमात्मस्तु नावाधीति । इत्यमितियात्वेतदितिप्र ... स्वविहाय दर्शनात्तत्र यथा च महावाक्यस्य प्रामाण्याद
यानुपपत्त्यापि शब्दापरोक्षसिद्धिरिति भावः । ननु ... परोक्षापरोक्षे हि विरुद्धे नैकत्वस्वभावो वस्तुनि
विकल्पायोगात् ॥ अत एव हि चैतन्यस्यैव मुख्यमाप ... विरुद्धे नैकवस्तुस्वभावो वस्तुनि विकल्पायोगात् । अ
त एव मन्मन्त्रतत्त्वबंधी ... मितित्वस्तित्वसाप ... वाक्यं कथं प्रमाणमस्मात् । न स्वरात्तार्किकः ... २५
मृत्युमेधशाकल्यत्वं तत्तामतिभासोपपत्यार्थी न वार्ककाः ... तेत्रानुवादः । ननु ... एवं च ट्रिकायां ... अप
त्तिप्रतिभासोपि । अनुमितिप्रतिबंधं कस्माद्वा ज्ञायमाने विशेषदर्शनोत्तरप्रवृत्त्यमनुमितिर्मी भूत परोक्षसामर्थ्यास राम
त्वात्तज्ज्ञानस्य तद्विषयस्य कर्णापरोक्षं तु स्मात्त पदितुं शक्तिकर्षादि प्रयुक्तमप्रमानिहितमप्यापरोक्षं प्रसक्तो परोक्षेता नेनि

Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

3A

~~सविषयकज्ञानस्य कारणत्वं~~ हेत्वादिविषयेणापनयति ॥ किं मंगवत्त्वं प्राकित्त्वं तत्त्वानात्माधिकरणीतदपेक्ष्यतिनियोज्य तिचे
ति ॥ किंच ऽव्यवहितविप्रकृष्टयोग्यतो चरमेव हित्ता न परोक्षं दृष्टं ॥ न च स्वप्रकाशस्यात्मनः स्वप्रत्येव ऽपव्यवधाने विप्रकर्षः प्रकाश
पनपने नापोग्यता वाप्रपत्त्वस्य हि तिर विप्रकर्षो नेत्रपारे स्वस्यादित्यभिप्रेत्याह स्वतत्प एवेति ॥ कुशलेत्युक्तौ योग्यदृष्टः स्वतः साध
ने नैरपेक्ष्ये योग्यवशाच्चतुरक्षुरगमवभातेप्रकाशमानं आत्मान आत्मनः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ये वेत्यर्थः ॥ गुहितुसंवरीतं तज्ञानयोगो
पपित्तुमिति पावेता ॥ अंतर्द्वीपे नादर्शनं भिद्धतीत्यपारानले । अपिशब्दाद्विप्रकर्षे पितृप्रयोग्यपीक त्वचपत्व तो पितपाप
सहेतेः प्रयतमानोऽपि न स्वमः न समर्थः तथा च कृते धनायां ते रपिशब्दो सिद्धिरिति भावः ॥ ननु ज
मापरोक्षज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रतीदं द्रियत्वेन कारणत्वाद्य नैचेंद्रियकरणकत्वाभावात्कथमपरोक्षं ॥ न चासरोक्षत्व
स्त विषयकत्वमेव ज्ञानानामापरोक्ष्यं स्वसुखं परोक्षत्वाधीनत्वेनामोन्याश्रयापत्तेः ॥ सिद्धांते प्रभावात्पा
दकाज्ञानावरणाभंगत्वावच्छिन्नं प्रत्यपरोक्षज्ञानत्वेन हेतुत्वस्यावश्यवाच्यतया तत्तज्ञानापरोक्ष्यस्यानावृततत्त्वरूपविषया
परोक्ष्यप्रयोज्यत्वायोगाच्चेत्याशंक्याह सुखदुःखेति ॥ सुखदुःखेति ॥ सुखदुःखरागयतनेष्वत्र संमतेत्ति मिसमृमृतिविषये
ष्वदर्शनात् ॥ अपि हेतुरस्य विषयस्य योग्यते स्परो स्वतानकारीनियम्यते ॥ न तावत्तज्ञानविषयपरोक्षत्वे कारणा
नां नियामकता ॥ साहि करणोत्कृष्टतावाप्रोक्ताज्ञानेकारणाभावेचापरोक्षज्ञानाभावदर्शनाद्वयप ऽप्रतिरेकनियमेकेसंभवे

Rajwade Samshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

२३

(५)

स्या॰ टी॰

स्यात्। न तावद्व्यतिरेकनियमसंभवोऽपि भावादिसाहस्रत्वद्वैतेति स्फोकाद्वैन। तु खेदु खेतरोगेच्छाद्यापत्तेनैव पत्ते प्र
त्यभिमतयोग्यात्मविशेषगुणोऽस्तीति यावत्। एतद्वोपनिषद्वानामिंद्रियत्वे घत्वात् संमतेः। मनसो निरिंद्रियत्वात्तदभ्युपगमेऽपि
कामः संकल्पो विचिकित्सेत्यादिश्रुतेस्तेषां मनस्त्वात् तस्या प्रत्यक्षत्वाकरणाकोटिप्रवेशेन तद्घटत्वायोगात्। न हि पर
शुनाऽस्य धर्मो च्छिद्यते किंतु स्ववद्भिर्भूतानां वीर्यदः तु वै। मानो मनतः सा हीमति बोध विदित्तं मतं तान्मि त्यादि श्रुतिसि
सिद्धवृत्तित्व इर्मिमाहिताणो वतेषां प्रत्यासिद्धेश्चेति। भावः प्रत्येति नियमसुसिद्धविषयेषु श्रेष्ठकारणज्ञानयोः लाभपदा
र्थेषु च अपरोक्षत्वेन सर्वानुभवसिद्धेषु करणावे[illegible]दितरर्थः। न तावदंधकारस्थो घटस्तुषः तस्स्मा वत्वे स्था
लोकस्यापेक्षत्वे च तत्त्यात्म्यापत्तेः। अभावत्वे विशेष[illegible]मनिकर्षनिराससेनाधिकरणालोकसंयोगरूपाभा
वस्य स्वरूपहेतुभावे न वच्चन्तरयोगत्वात्। एवम[illegible]नभावरूपाज्ञाने पिनेन्द्रियपायोग्यता रूपाद्यभावाक्मनसो
रूपाद्यनेत्वाद्वातथात्वान्मप्रथमानामविज्ञायत्वात्[illegible]वापितमनः परिणामत्वेन मनस्तायहोत्तु मनसा कल्पान्व ९६
स्तुणाद्रीणांतदाणीलीनत्वात्सास्ति वे घत्व मे वेति तेषां तत्साहित्यज्ञाप्रो [illegible] कारणकरणं। व्यतिरेकेपि दृश्य
नाद्व्यतिरेकनियमासिद्धिरित्यर्थः नाप्यन्वयनियम इत्यभिप्रेत्याह अपीति। अससत्त्वम[illegible]नापरोक्षत्वविषयत्व एम
वेद्यस्य योग्यतापि हेतुः नियामिका सैवाभ्युपगम्यतेति शेषः। अपभावः। तत्रापि संयोगादिसंनिकर्षरूपादिरव

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(५४)

च स्तुषाम्यत्वेन गुरुत्वादि। तत्कस्य हेतोः। अयोग्यत्वादिति चेत् किं तद्योग्यत्वं स्पर्शादिमत्त्वं चेद् गुणादिष्वननुगतं। रूपम
हत्त्वादिमात्रमेव तत्त्वं चेद् द्व्यणुकत्र्यणुकादिष्वननुगतं रूपघटादेः प्रातिस्विकरूपमपि सुज्ञप्रंनायोग्यतेति परैरननुगतजन्य
ज्ञानापरोक्षप्रयोजकयोग्यतायामुपैव तादृशतायाः स्वदभिमतममनादृत्य चिदभिन्नत्वमनुगतं तत्प्रयोजकं वाच्यं। र
थ्यं च प्रसक्तेविषयस्य कारणतामभ्युपगच्छतस्तव आपणि स्येतादृशयोग्यतायाः प्रयोजकता दुर्वारैवेति योग्य
तेषां वापरोक्षस्य नियमसिद्धे योग्ये सोऽभावो दोषाल्लेषवेदनत्वपाभ्युपगतेन आपरोक्ष्यानुल्लेखतादन्वय० पभिन्नादिस्फु
ट एव वेस्तृपरोक्षतावकारणेऽपि इन्द्रियेण नियमतेः [illegible] नापादकाज्ञानावरणाभंगे च विषयावच्छिन्नं चेत
स्य प्रमातृचैतन्यस्याभेद एव प्रयोजकमत्र चेदिन्द्रिया[illegible]करणस्य बहिर्निर्गमनेद्वारेण वनप्रमातृचैतन्यस्यापरो
क्षे प्रयोजकता तस्य सर्वसिद्धत्वादिति भावः। ननुम[illegible]तचैतन्य०त्यासावपि रूपघटादिष्वभानापादका
ज्ञानावरणाभंगेन गुरुत्वादिष्विति कुतः। अंतःकरणपरिणामत्वाविशेषेपि रागेच्छादीनामेवापरोक्षं न धर्माधर्मा
देरिति च कुत इति चेत्। अत्राहुः। सर्वकार्याणां पूर्वपूर्वसंस्कारानुसारेणैवाध्यासान्नीलपीतादिवैचित्र्यवदेव नियमापा
रोक्षत्वस्यापि संस्कार एव हेतुः। तथा च तत्रासत्त्वापादकाज्ञानावरणाभेऽकनिवेशाहुः। अन्ये तु तदभानापाद
कावरणाभंगे योग्याभाणत्वं दृष्टमपि तत्र कारणमाहुः। अपरे तु कर्माध्यस्तं इति श्रुतेरिष्यते तालेन मतानां वृत्तिवस्था

Joint project of The Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(5)

स्वाः

षष्ठ्यवाच्यतयावस्तुस्वरूपवन्मूलाज्ञानेनैव तदावरणमिति न वस्तुज्ञानमंतरेण तदावरणभंगः स्यादुः ३ ननु
महावाक्यार्थबोधस्यानावृतविषयभिन्नविषयत्वमेवमिति चेन्मा संशेश्चानावरणस्यासंभवतः सिद्धत्वेऽपि ब्रह्मांशेना
हं ब्रह्मेत्याकारभीत्यावरणस्य सर्वानुभवसिद्धस्य माक्षेपेणोपपादनायच्छावृत्तेस्तत्त्वतः संगेत्रसमर्थत्वादित्याशंक्य
शब्दवृत्तेरपि तदज्ञाननिवर्तकत्वेऽनुभवो प्रमाणमिति अपि चेति ॥ अपिचावृतार्थविषयापरोक्षधीर्व
चसामग्र्यमनुभूयतेतमः । उपदेशमात्रमपूर्व[illegible]मुनः कृतिरद दर्शयतिपारमित्यपि ४ ॥ अपिचेत्यस्य
मुख्ययोपपेत्तधीः परोक्षबुद्धिः आवृतार्थविष[illegible]तिरोहितार्थगोचरा आवृतार्थीकारवृत्तिः परोक्षेति
न प्रत्यक्षायायोगादित्यर्थः । नच प्रत्यक्षबुद्धित्व[illegible]वचसा महावाक्येन तमोः ज्ञानं मयं विध्वस्तमनुभूयते
मुख्याधिकारिभिरिति शेषः । नच तत्र विप्रतिपत्तिः [illegible]पि तदनुवाद्यादित्याह उपदेशमात्रमिति । कृतिमच्छा १०
दोग्प्रसन्नमप्रपाठकपाठस्तन कुमारस्य गुरोर्नारदा[illegible]च्छिष्यायोपदेशो वेभूमात्वसुखमित्यादिना आत्मोपदेशमात्र
मुपवर्णप्रपाठकांतेतस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारस्तं स्कंद इत्याच
क्षतेइति । तत्रैवामात्मानात्मकुलभ्यापारवान्हि दर्शयतीति । तिजं तत्प्रकृतिकारख्याने नोच्यते । पदृचिवोधक तम
वाक्यप्रयोगरूपउपदेशः शिष्यस्यात्मसाक्षात्कारे हेतुः स्याद्दर्शयतीति नावक्ष्यदित्यर्थः । तथाचारख्यायावृ

णुर्द्यममकालमेवब्रह्मलोकाज्ञाननाशान्नापरोऽस्माहतिमितिभावः ४ एवमात्मात्मावद्धरेदृष्टव्यः श्रोतव्य इति
साक्षात्कारमेवोद्दिश्य श्रवणादिविधानमुख्याधिकारिणां। श्रवणमात्रेण कृतार्थताश्रुतिप्रशाद्यादिशेषसिद्धिरिति
हविर्द्धानीति॥ विहिताधीतियज्ञपरमात्मस्वरूपं विमृष्य निगमान्तगोचरं॥ श्रुतिमात्रश्रीरीतनमसोपदद्गुरुवल
मनको विज्ञायस्मिपारमितपर्वि ५। यद्यप्यात्मसाक्षात्कारलाभक श्रुतिःपरमात्मस्वरूपेप्रसक्ता साक्षात्कारमुद्दिश्यवि
मृश्य निगमान्तगोचरं क्रियाविततां स्वर्पकवेद्यं तद्विषयके श्रवणं विहिताधीतिनतोऽप्यभिमतसिद्धिरिति सर्वेमाधेनं तवंवः
। ननु जनैवमेनतयोऽभिहिताधातितव्यवच्छित्तिमव न... नयोऽपि श्रवणसहकारित्वेन विधानमापंपरयासा
साक्षात्कारप्रयोजकत्वेन तस्मात् केतरभिमेतमाह्निसा ... रपत्वश्रीपनिषद्वाक्यपुंक्तेर्थे संवादपतिश्रुतिमा
श्रेति। तत्र स्थैवमुक्तं। सुकेशा इत्यादि शिष्याः ... मानाः पिप्पलादस्य गुरुपसन्नाः तस्माच्छ्रुतमग्गा तम
त्वं श्रुत्वा श्रुतिमात्रेणापवर्गमार्गेणानीतोऽतन्गो ज्ञानं ... कारोऽपेक्षित तथाविधाः संतः तं गुरुं श्रवणं ... किमितिहेतु
रो त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परंपारं तारयसीति। त्वमेव नः पितामुख्यः यस्त्वं निर्दुःखपरमात्मदर्शनरूपतामप
त्वमपरदर्शिने नमो महद्भ्यो ... स्वमोपमितिद्वन्दापितामहमात्रेऽस्मान् इहनैपालके चानजनकापालनोपकारान्तस्येति

(6)

स्वाराः हि। तेषामभिप्रायः पद्यवशाद्रूपेद्दृश्यमानेनैव स्वरूपमात्रप्रकत्वात्तेनत्ववनतारपूसीति लटाद्याख्यातार्थबोधसमनकाल
मेवाविद्यानिवृत्त्याकृतत्कृतत्वमात्मसुखं व्यक्तितोपि नाशापत्तेरसमीक्षितार्थः। मननं निदिध्यासनं सहकारि विधेयत्वमंत्र ८८
मध्यमाधिकारिविषयतेति भावः ५ अनादृतमेव निर्णयं नवविषयेषु पोग्यतामेव हि वृत्तीनामुपरतिः प्रयोजिके
त्युक्तं तत्र चिरस्मेरः स्वभाविकस्त्विति। यद्यपि जनेषु विषयतो भाविनाश्यस्मृद्यत्वकअध्यासिकहृदवांतर्वेल
क्षणोपपितादृश चिरस्मेरत्वेने वो मयत्रापि सहश्रपोसम्प्रयोजकत्वात्तस्मात्कारूप्यमेव। अपो स्तद्भुक्षेवेतस्
मेव। तात्वानते पेशुत्तस्त्रपरो हविर्लकुलका द्विमप्यतां त्याद्वतास्यवत्तस्त्रपपेह्विविसंवंधाप्रकूरणाजन्यद्र से
पेद्दापामपि अंत्रेरवस्वाणावाको स्यवृत्ते वाशन तेति भवत्यास्ते वकरणापेक्षेता हवेतन्यतेति॥ वैतन्यस्वापरो
संस्वरमनिजदृशोमुतुब्रमनस्यानेपूहुगेतां तद्दोवुद्ध्यावस्यापि वृद्धहि तेन तत्र त्वाशास्यवत्तु। वोल्येवेतन्यस्वरूपमनिजदृशः
स्वयमेवास्य निजदृशः स्वप्रकाशचैतन्यस्यापरोक्षमुख्यंतत्रहेतुगर्भं विशिनष्टि स्वप्नेति। पतत्स्वदृश्यं निरपेक्षमित्यर्थः
तस्यसाक्षिचैतन्यस्यागोचरेषु विषयेषु ज्ञातत्त्वानत्त्वेषु गोचरं। तत्रापि तथ्यं विशिनष्टि आवरणाविहितं इति। आवरणो राम
नविहितेत्यन्नत्रसाहित्यमाध्यासिकताद्यात्म्यवत्तुनिरावरणचित्ताद्यात्मापेत्तत्वादित्यर्थः। ततश्चांजकटूं परन्ति

(6A)

ध्यानेनिमपदेरक्तः पटइतिवदैक्योपाध्यरोक्त्यव्यवहारस्तेहिविशिष्टाभावः। ननु यदि चित्सात्म्यादेवापरोक्षं विषयाणां तर्हि सर्व

स्य जगतश्चिद्विषयत्वेनाध्यस्तत्वादापरोक्ष्यापत्तिः अव्यावर्त्तकत्वाद् इतरेति वाच्यं अधिष्ठाने चेतन्ये इदं ध्यस्तयोः तदाज्ञावर्णा

सम्बन्धेन अध्यस्तस्य चितादात्म्यस्यैवासंभवाद्यामासाभावप्रसंगादिति चेन्न समस्तस्य सर्वाधिष्ठानस्य स्पेचेतन्यस्य निम

वे विषयस्यान्यवधानादापरोक्ष्यं। अत एव हि विषयसम्बन्ध [illegible] नेतावता सर्वेषां सर्वज्ञप्रसंगः ततः स्वमात्राद्बहिः

न्तःसाक्षिणोपाधिकान्तर्दृष्टत्वात् तेन सत्वेव बाह्यविषय [illegible] प्रमाकृत एव हि तत्र इंगापवृत्तिनिर्गमः। अथवा

मात्रता बाह्यविषयस्वरूपानयादिन तत्र सु [illegible] तत्सम्पत्ते चेतन्योपरागं स्फुरणासक्तिः। अत एव हि तत्र

चित्पूर्णत्वापृत्तिनिर्गमापेक्षेत्याह वा त्यदेरतिवदि [illegible] घयोरभेदात्तेचेतन्यस्य योगं संपर्कं घट पितृतं संगृहीतं

अहंप्रत्ययाद्याभ्यमत्वाज्जन्यवृत्तिविना आवरणकीर [illegible] तत्परिच्छिन्नत्वे प्रत्यक्षत्वे विषये नो वृत्तिमात्रस्य इति

यत्प्राप्त्युदिवृत्तिनिर्गमश्रावणकः। आवरणाभिभवाद्यावृत्तिरितिपक्षेपि साक्षीत्रिकत्वमावरणाभंगाय सर्वे तो वृत्ति

यात्म्यपेक्षास्येवेति कथं वाक्योत्थमहावाक्यजन्या इति शंकायां इद वृत्तिमेहिमात्रं कल्प्यमज्ञानं विघटयति अधिष्ठानात्म

न्यावपतिवाधन इत्यर्थः। अयंभावः। नकात्स्न्येन वृत्ताविषय० पात्मावेवतत्स्फुरणमितिमिनियमः पर्वतं प्रत्यक्षतो

०पवह्नितविमरूपत्वं दृश्यतेषुचसंयोगाभावान्नवांतः करणासकात्स्न्येन०पास्यभावेन पर्वतापरोक्षाभावप्रसंगात्।

(१)

स्वारः घटादिप्रत्यर्थस्यापि तन्मात्रेणापरोक्ष्यापत्त्यापन्नेष्टा किंतु विषयस्य स्वाकारवृत्तिसंपर्कः। तथैकदेशदेशसंबंधेनापि
घटादावंतःकरणस्य तदाकारतापत्त्यो संप्रयतन इति पक्षद्वयस्याप्युपगन्तव्यमिति नहि वाक्यजन्यब्रह्माकारवृत्तेरप्यज्ञानेव
शुद्धब्रह्मसंपर्कस्यावर्जनीयत्वात्तदापरोक्ष्ये तदज्ञाननाशं कुतो नाभ्युपगच्छसीति। तिष्ठतु तावदेतत् विशेषः। पर्वतेऽत्या
श्चात्कृतेऽपि। यद्वहितविप्रकृष्टतज्ज्ञानविशेषावांतरस्य वृत्त्यानवगाहनात्तद्विषये ज्ञानाजिज्ञासे स्वस्व दिष्यति।
ब्रह्मणस्तु निर्विशेषत्वाद्वृत्त्यनवगाह्यस्य कस्यचिद्वि[illegible]शेषानुवृत्तस्य जिज्ञासोत्तानेन बलमूलाज्ञानोन्मूलनाद्य
कृतकृत्यो भवति। नन्वहं हि ब्रह्माऽऽसर्वज्ञः सर्वावि[illegible]नवृत्तिनिर्गमापि ज्ञाफ्लिलाशंक्याह। चिमदिति। चितश्च
नावृतत्वेऽप्येकरसस्य ब्रह्मणः स्फूर्तिः प्रतिभानं [illegible] विद्यमानत्वे हेत्वर्थः। अत एवेष्टसिद्धावाद्यो मोऽयं लोका
दिप्रसिद्धिविरोधापत्तिः कश्चिन्मादिवच्छेदः। येऽप्यन्य[illegible]धर्मदोषज्ञानावृतत्वमात्रे चेतनो प्रागाप्रत्यच्छेदस्य ज्ञानक
रणावृत्तिव्यापारे नायामपि स्वप्नकाशेब्रह्माणि नतदृष्टेत्याडिप्यध्यावरणापाभंगेनचेत्सेतु मंगे जलसेतुमात्रे चैत ee
मस्याप्रपरिच्छिन्नब्रह्मसंबंधः सिद्धतत्तिनतदर्थमपितदृष्टेहेतिभावः। तथाचाहुः। ब्रह्मण्यापज्ञाननाशायवृत्ति
व्याप्तिरपेक्षिता स्वयंस्फुरणाद्रूपत्वान्नाभासउपयुज्यत इति। अत एव वृत्तिसंबंधमभ्युपगम्य मनने ते वा दुरुहं स्य। वे ता
तस्मात्सर्वसाक्षिणा परमं गुरुं षड्विंपातीत्यादिश्रुतिस्मृतिवादाः। फलव्याप्यत्वाभावाच्चैनेव वाचानमनसा। यतो वाचो

7A

मित्यंमते अप्राप्यमनसास्तेषां हि वाङ्मात्रप्रवृत्तानवितरुद्धास्तीति भावः १९ बुद्धिर्विषयप्रवृत्तिनिर्गमनेन स्पर्शित
मेव यज्ञमेदेन फलं द्वयं स्फुरयतीति विषयेति ॥ विषयाम वोधश्लतनाम्न एवं विद्वेषो विषयेपौ परागजनमापत्राधिपंप विषया द्य
ति त्वमुपनेतुमिष्यते विषया ह्ययोगमरासिक्तनोर्वेदिः २ विषयस्य वाल्ह्यघटादेरस्य बोधस्तत्तदश्चिरान चेदाव
रकमूलाज्ञानस्य हलनायनाशाय अथवासंविदः ... विषयोपरागोविषये प्रतिफलनेन ताहशस्य
न स्फुरणेन नापोलाहनाय वाधिवंस्याहोर्द्धमतः का... विषय...कृति ...या घाकार नाउपनेतुं ...प स्फेषेपासं पादवि
तु जनोः शरीराद्बहिरंतःकरणनिर्गमनद्वारेण या... विषयं द्विपसंन्निकर्ष लपोनजो इष्यतेत अ
वस्य मपेस्सन सम्पर्धः ॥ तेन मार्गेणानिः स्रतस्यांतःक... यादिकपस्याघटाघाकारतासंपन्नो घटाघवच्छिन्न
चैतन्यस्य चास्य चाविच्छिन्नचैतन्यचैकेदातदयो... का शये विवमन्यानेमेदेशा वच्छिन्नोपाधि द्वय
स्य परस्यैरोपहितमेदानिपामकत्वाद्देकापत्तो घटा...हि... चैतन्यनिष्ठाः ज्ञानाज्ञानागाभेगाज...निभासित इ ध्वस्य
घटादेरपि मितिभासहरत्वा... वाच स्फुनिमित्रमतं ॥ विवरणानुसारिणां तु जीवेश्वराभासेन करोतीतिक्ते जीव
स्याविद्याप्रतिविंवत्वादविद्यांतःकरणनंद्ययादीनां चिन्मात्रविंवाध्याद्धि पाभवत्तेन सायपोत्स्य दर्शना साक्षाद्य
अवविच्छिन्नाः कारणोपस्यायि चिन्मात्रविवा रचे नैवापरोक्षमिति मत ... इति भावः २७ इति शरपरोक्षनिर्णा

२१

(8)

स्था॰: यः ॥ इत्यंशद्वयोः संगतत्वसंगास्यकर्मश्च स्यात्.पुरुषाधमुख्याधिकारिविशेषविषयमुपदेशमनुपसंजिहीर्षुः प्रतिकर्मणप
वृत्त्यास्मारितं मैर्वेद्रियश्च वेहामनिर्वाहकं निष्प्रपंचंचैतन्येकारस मात्मानंसिद्धावलोकेन न्यायेनालोच्यस्पर्शयतीति पदितिः ॥
येनेत्संचक्षुराद्यैः प्रतिविषयसमीपेन संधुक्षिताः पवृत्तागादेः पदेन श्रवहरतिमुखेनवागादिवर्गः येनप्राणाः प्रीणि
तः स्तनु करणामनोबुद्धिर्यायेनचेष्टामात्मरूपं [illegible] निरूपणमभयंबोधसत्तोरूपमात्मा ० पद्धतस्य हाणे द्वेतां
नेंद्रियैर्न संशक्यार्थेकुसहित्तुमशाकामित्यर्थः [illegible] पदृष्टानपदप्रन्तोत्यादिः। पाणिचिदात्मनि० यत्प्राप्यपंमूं
रिति च। चक्षुरादेस्तास्य काश कत्वाभावेपितत्प्रत्यवे [illegible] सिवेतप्रभिप्रेत्याह प्रतिविषयमिति। स्वमीचिद्रूपदृपःवि
षयेविषयेऽतिमतिविषयंपर्यायेति वीप्सायाम्० [illegible] वर्त्सविषयेष्वित्यर्थः। येनात्मचैतन्येन संधुक्षिताः
सम्यक्प्रकाशिताः स्वस्वयोग्यसन्निकृष्टपदार्थ [illegible] न्यवृत्तिरूपप्रयोजनानि च येषां तेत थोक्ताः। तथाच
श्रुतिः। श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिः। तथाचेंद्रियतज्जमवृत्त्याद्युपाधिविवेकमात्रेणात्मचैतन्यं शुद्धं लब्धुमपि तुं शक्यमित्यर्थः॥ १००
एतदेव स्फुटमाह स्वेति मुख्याधीनः प्रेत्य स्माल्लोकादमृताभवंतीति। सन्निधानाच्छ्रोत्रादिकलापाभिमानमतिमुच्येति।
हिलदृर्थः। एवंकर्मेंद्रियविषयचतुर्विधक्रियाफलवैलक्षण्येन कर्मेंद्रियप्रवृत्तिनिमित्तभावेनद्रष्टुरिति द्रष्टत्वेन चानित्य
निर्विकारतयाकर्मेंद्रियेभ्यात्मानं लब्धुमपि तुं शक्यत्वमभिप्रेत्याहप्रदितिः। पदात्मवत्स्तवागादेःकर्मेंद्रियस्य परं दविषयोनवक्त॰ एम

8A

०पादातत०पर्यंतव्यविसर्जयितृ०व्यानं दृपित०पानि हि तेषां परस्परात्मा तु न तयोः स्पर्थः। अत्रापि श्रुतिर्यद्वाचानभ्युदितं। ने
दं वाचान्मनमेत्यादि। तथाच तस्यादिश्लोकश्च लेनेन तत्त्रिमित्तमपरुक्तं तन्निवर्त्तेऽर्मे द्विप न्यापारे ह्नेहरगीपमितस भिप्रेता
द्रू०पवहरतीति। मुहुः सर्वदा। ननु ब्रह्मणोऽतःकरणाभ्यामेव क्रिपातानश क्तिभ्यां उभयपमप्यम्य थानि द्वुमितार्शकानि
न्नोह पेनेति। पिनात्मवक्रेनेवमायाः स्व०पापारे प्रणीतः प्रवर्त्तितस्तनुः शरीरं करणानि प्राणश्च निमनो बुद्धिशब्दाभ्यां
शक्तिभेदाद्वृत्तिभेदाद्धात्र्यंतःकरणमेव द्विधोपात्तं न [illegible] तापेन सर्वांतोऽणात्वपंजो ज्ञिषास्फाटिककोशपरपरोत
गीतमग्रहीपेनेव दुद्धरीत्या : स दैवानुभूयंतेर स्पर्थ्य। ननु [illegible] तुनभ्यपदानर्मतः करणस्यापि पापार्थ्येन तत्ताम्य प्रद्व
र्शनार्थं। तथाच श्रुतिः तमात्मोक्तापानेन मत्स्यजीवा [illegible] नामनेभ्यः प्राणशरीरनेता बुद्धेः साक्षीमनसः साक्षीस
र्वस्य साक्षीति च। तन्न यस्मृतं शुद्धं स्वांतं गत्वादस्यान्त [illegible] भक्तिं दुस्प्रकाशमित्यर्थः स्वकिपपरश्च। वस्यात्रय स्य स्व
व्यतिरिक्तसत्तास्फूर्त्यभावोन्मिरूमपगनद्वंपत्यत एव भयं हेत्वद्वितीयाभावादभयं द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः। बोधसत्तो
व्यमेवास्मात्मास एव निश्चितः कृतकृत्यताहेतुस्तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुतिशतेभ्य इति भावः ८॥ इत्थं मंदमध्यमाधि
कारिणामध्यात्मतत्वबोधाय श्रुतियुक्त्यनुभवैर्मकारे शास्त्राचार्यसंप्रदायसिद्धो विचारो विस्तरेण दर्शितः। एतावतैव कृ
तप्रयापबुंजाम क्षीणरागादिदोषाहि कृतकृत्या भविष्यंत्येवेति। यत्तु तेषामपि मध्ये वल्लवबलप्रारब्धवशाद्दृढतरासंभावना

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(९)

खारा: दिहोषाक्षिवारीतमप्प्यात्मतत्वेन विंद्रतिपश्चद्दृढतर(रा)गद्वेषादिद्वंद्वमतंस्कारव्याकुलस्त्रात्मविचारेविचारितस्त्रात्मतत्वेवाचित्तस्थै
र्यं नलभंतेतयोराद्यस्यपादद्वोषोदयं श्रवणाद्यावृत्तिं द्वितीयस्ययोगाभ्यासेन चित्तनिग्रहं चाकस्य कृत्स्नेनोपदिशति इत्यमि
ति॥ इत्थं संबोधितस्याप्यनवहितमतेर्यस्यबोधोनदृढः तस्यास्तूर्यविचारेणयमनवशमनाः मत्स्तहापः त्वात्स्व। अत्रप्यान्वि
हेपक्षोत्तेचपक्षमपि मनोत्यागे नैवी हठाद्वाद् [illegible] पर्मस्तु रुचिद्दात्मानमेकेविविक्ते ॥ इत्थमुक्तप्रकारे वा
शास्त्राचार्याभ्यां संबोधितस्यसम्यग्बोधितस्यापि हृदौर्[illegible] दोषवशादनवहितस्वतित्ता स्यपेनिर्वापेस्वस्वातएवमेत
स्यावधारणेवा संशयादिभिः स्थिरीकर्तामति यस्य [illegible] स्याविकारितो बोधः। आत्मनिर्वापोस्वतः स्वस्वपन्नः
सततद्याविवोधिकारीश्रवणादौसंग्रामः सन्दुरधिगमा [illegible] मिवोधमतयाशेतिनिर्वेदेनावश्रवणादिपरित्यजेत॥ किंतु
स्याहूलंपन्नः सन्नस्पः पुनः पुनः तत्त्रहापुः संतनस्ति [illegible] वनादिदोषाः कृतसाक्षात्कारा आचार्यस्तीर्थादयोऽस्या १०१
स्वपराश्चैवासहायास्त्वनुभवफलपंक्तिभिर्वोधने [illegible] पादसमाधुंगेयाभ्यासाद्दौचसहकारिणोयस्य सतथाविधः सन्नेते
षामसंनिधिकालेचस्वतश्चग्रंथपातिशीलनादिना श्रवणकुप्रवणाचेतसा स्वतत्वपर्यालोचनेनचयावत्साक्षात्कारोदयं विचा
रेणयमनस्वात्मस्तत्केवैशांनिरंतराधीवंशमनाः पथ्यात्वीधनादिव्यसनिनत्तदेकप्रवर्णामनः प्रसिद्धतयात्मात्म
नेत्वविचारेव्यसनस्यात्मस्तत्केवैशांनिरंतराधीनंप्रमोपसृष्टतयाविधःस्यात्मवेदित्यर्थः। तथाचस्तत्रमावृत्तिरसकृदुपदे राम

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

९४ शादिति। अत्र हुस्वावृद्धाः। गच्छ त्वमितिश्चतो गापिजायतः खपमोपिवा। नविचारपदं चेतोयस्य। सोमन्तउक्तमंतरिति अत्रायं भावः
द्विविधाह्यसंभावना। प्रमाणासंभावना प्रमेयासंभवनाचेति। तत्र प्रमेयासंभावना तावत् एव नास्ति स्वरूपकालकृ
तशास्त्राचार्यपूर्वकविचारण्डानिवृत्ता प्रमाणानिवृत्तिर्लब्धे कथं सर्वोत्तमविरोधेनानुकूला निःसृताः स्मेवासंभावना नि
ःसंपावद्धोधं श्रवणमेवानुर्णयेत्॥ प्रस्तुत्प्रमेयसत्त्वरेवणे नेत्पमाणासंभावनानिवृत्ताप्यत्र सर्वश्रुतीनामद्वितीयात्म
वस्तुन्येवतात्पर्यं वस्तु स्वरूपं तु नैवंविधमप्रमितं वभ[illegible]का निःस्ववसा आप्ति। सत्वनुभवनिष्ठान्यका पूर्वमती
थ्यां हीनत्व सीनसांदृशितसु स्वास्त्र नुसंधानरूपं तव[illegible]दिविलक्षणासर्वोत्तरविदात्मपर्यालोचनरूपं च मनन
मेवावलंपेत। प्रस्तुतु द्विविधाप्यसंभावनानिवृत्ताप्य[illegible]फलवात्सुम यमावर्तयेदिति। प्रस्तुतु द्विविधाप्यसं
भावना निवृत्ता केवलं द्वैतवासनादार्ढ्यात् विपरी[illegible]तत्विनमाकृष्यते तत्सुनिदिध्यासनमेवयावद्बोधादर्प
कर्त्तं० पत्वेन दर्शयति ध्यायेदिति। विलक्षणाविपरीतमत्य[illegible]सस्काराः स्युः तेषां शान्त्येश्च नुसादापोच्छेदाय च विविक्ते।
समेशुचौ शर्करावन्हिशालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः मनोनुकूले नतुचक्षुः पीडने गुहानिवाताश्रयणे प्र
योजयेदिति श्रुत्युक्तस्थाने उत्तमासनो विदेहेऽप्यमनस्कमनेसुलोपविष्टः सन्नत्र ज्ञानवाक्येन द्विपाशि [illegible] निवाणा दी
नवाचापलं चेतश्चलमनो विरुध्यापरात्मवाताताः निवर्त्य मनसा त्रिविध परिच्छेदशून्यं परममुक्तेविदात्मानं निरति

Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

२९

१०

स्वा०ः शयानं दृष्ट्वानेकरत्नसंस्थानां। एकमित्यत्र यथायोगेन मे कर्म [illegible] विच्छेदे न चिरं चिंतयेदित्यर्थः। तत्र यस्य स्वरसतो म-
नो वशे नास्ति तस्य मनोनिग्रहे प्रयत्नस्य [illegible] महत्त्वात् [illegible] इति। यथाह [illegible] अभिम-
तदेशप्रवेशने नवबंधनेन [illegible] दर्शनकं इत्यादिः सामोपायः। [illegible] नुधावना [illegible]
उपायद्वितीयो द्विविध एवं चित्तस्यापि बहिः [illegible] संपादने [illegible] सर्वेषां विषयदोषा-
नुसंधानमममानित्वादिधर्माः [illegible] नेवासनात्स्य मनो नाशाभ्यासो द्वितस्य मिथ्यात्वात्मना-
त्मत्वानुसंधानं ध्यानेकस्थमनिता चेतसा [illegible] शंमयो [illegible] पायः। तत्राद्यो राजयो-
गाख्यस्तित्रिहत्नतस्यापि [illegible] शरीरमित्यादि [illegible] शितः। [illegible] न तु कीर्तये [illegible] सा च [illegible] १०२
।ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते। [illegible] शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृ-
हीतया। आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत्। यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरं। ततस्ततो नियम्यैत-
दात्मन्येव वशं नयेत्। यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया। यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति। सुखमात्यंति-
कं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियं वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः। यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः। यस्मि-
न्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते। तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितं इति। [illegible] सुकरत्वं [illegible] फलत्वे स्म

च भगवतैवैर्त्तिता। राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमं प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययमिति। अमानित्वादयोऽपि भगवतैव ज्ञान
ज्ञेयविभागप्रसंगेन दर्शिताः। वासनानां चित्तबीजत्वात् तन्नाशस्य चित्तनाशहेतुकत्वमिति कतरन्निरोधे नैवोभयक्षयप्रसक्तिं चाह वसिष्ठः। द्वा
मनोवृक्षस्य प्राणस्पन्दनेन च वासना। क्षिपते चित्तवृक्षस्य तेन बीजांकुरक्रमः। द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य प्राणस्पन्दनवासने। एकस्मिंश्च
तयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वे अपि नश्यत इति। चित्तस्य संकल्पमूलत्वं तत्त्वसंन्यासागेन मनोनाश इति सिद्धिं चाह जनकः। संसारवृक्षस्य मनो मू-
लमिति तस्मिं स्थिते संकल्पमेव तन्मन्ये संकल्पोपशमेन तच्छोषयामि [illegible] पत्रशोषमेति संसारपादप इति। चित्तजानामिति मूलं संक-
ल्पात् किल जायते। तेन संकल्पप्रियामितेन लवनमवि[illegible]तेन नभविष्यतीत्यन्यत्राप्युक्तं। वासनानाम् प्रागुक्तादीनां प्र-
वीर्यस्या ह्रस्वक्षिप्राम्नस्त विषयसेवनोत्पत्तिं तत्कथापः [illegible] देहवासनालोकवासनाशास्त्रवासनाश्चेति। सर्वापनादि सेवन-
वृत्तिर्हि। पादि संपादनालेकारणादिभिर्देहसौष्ठवसंपादना। [illegible] हेतुत्वात्। सा च वक्ष्यवीर्यसौन्दर्याद्यभिमानको गल्पोपहतत्वाधन वि-
घातकत्वमलो भद्रेषा दृढिजनकेन तु रंतनरकादि हेतु [illegible] लौकिकेऽप्नेष्टाधिक्यसंपादनाभिनिवेशहेतुर्द्विताचा। सा च दे-
वाद्यनुगमेणसंपन्न फलाम समानेन मोहमहत्तिरस्कारात् [illegible] नेत्रानमेरकाद्यनर्थहेतुः संपन्नफलानामवासयामात्सर्यादिहे-
त्वमहानर्थहेतुः शास्त्रवासना द्विविधा मलिना शुद्धा च। तत्रैवमनीत्म शास्त्रेषु सकलंश्रद्धा मा सपाठवादि विजिगीषाद्यभिनिवेशहेतुर्म-
घा। सापि धर्मपात्यानानमस्मात्प्रमहिते ति। किमस्मच्छास्त्रं वेदवादि द्वाग्महानर्थहेतुः। अध्यात्मशास्त्राभ्यासजन्या विषयदोषदर्शननिवर्त्तकवैराग्यादिहेतुः
शुद्धा। सा च विरोधिवासनोन्मूलनेनात्मैकमत्र तासमस्तादि तेनैव तत्त्वज्ञानोपयोगिन्येवानुकारणास्मित्ति। तत्र देहवासनादेहस्यानित्यामंगलत्वमस-
वीगाकरत्वाद्यनुसंधानात्तत्स्थैर्यसौन्दर्यस्त्वनिच्छयेव वासितेनैव तत्रि निवृत्तेत्याहुः कोऽयं ब्रह्माणोपाताः अनेकाः स्तोपरिपरः अथाता पांसु

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

सा॰ वन्हूपाः काष्टानि निर्मथ्नंते इति। लोकवास्तनाप्युक्तं पापपत्तनानामनेकविहुनामनर्दिश्यांति विपत्तिफलादि हृदनिनैन संसारानर्थहेतुत्वमिति संधाने
नैवं वाग्ति ते चेति तमिति निर्वर्त्तते। अत्राप्याहुः। येषां निषेधो न्नाग्ने न्नः अत्यपोहृ योत्तादृशाः उरुषाः संतिमाहृशां गणाने वकेति। शास्त्रेनामनात्निर्वे
षा यथा नाजन्मसह हेप्य ध्येतन्नशक्यत्वादसारवहुत्वात्सर्वेषां वादिनां दुर्लेप त्वाद्यात्मपरणमेवसारश्च भी। किंतावह्याम्नमेपमितिसमति संधाने
नैवास्तिते चेमति निर्वर्त्तते। अत्राप्याहुः। अनंतेशा स्वव्हृवेदिन [illegible] लो वहवस्तुविघ्नाः पन्ना भूते तेतदुप्रामितन ॰ पंहृंसोपथा सीरमि
वांबु मिश्रं। हंसे जे पमिदं तेपंः संवेत्ता व्यमिछति। अपि [illegible] गांते [illegible] छिगछति। मुहृहुं क्रूस्संतु हेत्वाविपं निर्जिनसंवात्तः आत्मेपे नि
जेले हेशे भवति ब्रह्मणहास्त इति। तथा च शाक [illegible] धःस्मृतेस्तिमलना समाजपोपापाः एगाहिता समा जपे भेश्या दिभा
षणं तस्यांद्विषपदोषभावनं चोपायः तथा च [illegible] श्र्वामहारां मुख्दुःखपुण्यपापविषया पांभावेनात्तश्चित्तप्रसादनं न मि
ति। मुखमनुरोते तसागात्मिका चित्तवृत्तिः अमानव्य गिनो [illegible] निरतरं शंमुखसादि ति। स च सस्पृहृ शाहृष्यमान्यभावादसमपन्न
फलत्वात्रिततापयति। यहरोमुखिवसर्व मा गितामुखीभवत्ल [illegible] लसयावामेत्री भावकृतिततदा तदीपं संबंधमुखसयपुत्रादि मुखवत्त्सव
स्वव्हा सी यमेवसंप त्रमितितहागत्ततस्य प्रक्रे हृत सपात्मस्त्रनिवर्तते। [illegible] सपापीहायेत्यात्मवे हुः खहेतुनामुष्ठितत्पशकारत्नविति तेः अपत्न
मानस्यासंपन्न फलत्वाच्चितं तापयति। एवं हीतो त्वमेव कस्यापिकदापिदुः खं मा भूदिति सर्वात्मेने त्वैकं कोणवाम्य वेषु रुणाभावपतितदा सी
नमत्रसुक्ता को धहिंसादयश्च निवर्त्तते। यथाहुः। मणापथात्मनो भिप्रा भूतानामपि तेतथा। आत्मौ पम्येन भूता नादयां कुर्वीत मानव इति। तथा
सर्वप्राणिनांमप्राहादेहेत्तेषु पुण्यकतेषु त्वचित्तस्थानेन चितं तापयति। तत्वा सोयद्धपापका त्रिषुसर्वेषु मुदिताभावितिंभावयेत्ता मितु वपेद्दांतदासपमपष
मतः उपत्तमहमाभ्यासात्त्रे मवर्त्तते या गाश्च निवृत्त इति साचिंता पापमनंति मूल द्रष्ट पारपश्च निवर्त्तते इतितल्लाद्याथीः पर्वेस्वद्वेषवत्तिषदोषा दिवित

118

नहीयमनेवाकुलापरोक्षाः पुत्रमित्रादिविषयपरोक्षामस्यानुभवतिहुं॥ पुराणेषु सर्वोचार्यैस्य प्रपंचितमस्येतिनप्रपंच्यते। एवमसं
गाकर्तैकात्म्यचिंतनस्यैहेतुतंसत्का ऐच्छेदेहेतुत्वं स्कंस्य भगवता वसिष्ठेन दर्शितं। तत्र कोऽसौ इत्यंकथोक एकत्वमनुपश्यतः
आत्मेस्येवोपासीत। अस्य स्वयमेनं प्रविकृद्दमूलमसंगशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ऊर्ध्वगत्वा विहारिस्या दृढभावनदर्शनात्। शरीर
नाम दर्शितावास्तनानुभवर्त्ततइति। तादृशात्मचिंतनमस्य कारणं द्वैदर्शितः। यथात्व्रणीतत्वपरीक्षकः कुंडलकटका
घाकारं भासमानमप्युपेक्ष्य सुवर्णगुणत्वपरीक्षमनःप्रतिपद्यते तथा स्वस्थितंसकलनेनभासमानमपि विज्ञातव्यात्मकं
सर्वप्रपंचमपेक्ष्य प्रत्येकस्य निष्कृष्टस्वचिन्मात्रेता वेतत्त्वात्मनः प्रणिधानमभ्यसनीयं पावनात्मलेनोच्यते तस्मिन्नभ्यासव
दृनापालेनकेवलेऽच्छात्मनिचितं स्थिरीभवतीति। तत्र दृढाभ्यासवासनया चित्तं स्थिरीकृत्य प्रयमह्मेतद्द्विंद्यामीत्यभ्यासका
लोपायत्नमहत्वभेदावमर्शप्रयत्नेन यस्य त्यक्तिमात्रे [illegible] मनसः संस्थितिलक्षणः समाधिर्भवति। स एव ममोनाम
इत्युक्ततदानीं च योगी यस्तितत्त्वस्तदा तादृक् केवलस्त [illegible] मानंदमनुभवति। अतत्वतस्तम्यचित्तस्येर्ष्या पाकदृष्टिक्रमे
णात्मपरिणामपि सुखमनुभवन्नात्मरूपापाकेन [illegible] इति तमानाकारपादेवाका दृत्या स्वात्मानंगतात्कारोति।
तेनचरूपकार्योचविघानिवर्तते। तथाच श्रुतिः ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्वस्ततस्तंतंपश्यति निष्कलंध्यायमान इति। त
स्याभिध्यानाद्योजनात्तत्वभावाद्भूयश्चांते विश्वमायानिवृत्तिरिति च। उथवाभ्यवणादि नानि क्षितंब्रह्मप्रणवेनैकीकृत्य
ध्यायं तत्र चित्तेस्थिरीकृते प्रणवोमात्रात्रयं विराडादित्रयमेणैकीकृत्य सर्वं स्वकेपुत्रो ऐत्रात्रप्रविलाप्याई मात्रा लक्षिते
तुरीयेब्रह्मण्याकृते मकारं च प्रविलाप्य तस्मिन्नोत्तरिपोगक्रमेण समाहितोपावात्साक्षात्कारो हृदयं भवेदिति एजपोगाख्य

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

श्री

राम· लालनेन चित्तवशीकारप्रकारः ९ । अथ द्वितीयं हठयोगाख्यं दुर्दान्तस्य चित्तस्य शमनोपायं संक्षिपन्नाह मुक्त्वेति । मुक्त्वा संगम
श्री द्विष्णुः शुचिर्दीक्षितमितभुक्योगशास्त्रार्थदर्शी पुण्ये निर्दोषे देशे यमनियमाढ्यः स्वासनस्थः प्राणायामक्रमेण दृढ
तचपलमनः स्थूलसूक्ष्मे निरुध्य ध्यायेत्रैकात्म्ययोग्यं स्थिरगलितमना मोहबंधं छिनत्ति । १० । संगं बहिर्मुखजनानां योगाभ्या
12 सोत्साहघातिभीरुजनानां च समागमं मुक्त्वा ॥ त्यक्त्वेत्यर्थः । मध्यपाठे संगमिति पदच्छेदः । अत्रास्मुपते निबध्यते येन रागा
दिना विषयेषु संज्ञासंगस्तं मुक्त्वेत्यर्थः । न तु सर्वे योगशा... चाणात्मना श्रद्धा कामादीन्योगमध्यसे दिदिक्षासद्दिष्णुः दृढ
तोत्साहबलाच्छीतोष्णक्षुत्पिपासाकमनिकादिघातान्मानापमानादीन्सा... विरोधिनादिजन्यक्लेशं सहते सहिष्णुः सहनशील
इत्यर्थः । तदप्युक्तं योगशास्त्रे ... विनिभृपातापुनः पुनरनिर्विण्णचेता सिद्धिर्योगो न चास्येति १०४
ति । एवं च तत्तोपेत्राग्रंथाभ्यासाद्युत्साहो ... मितं ... विर्यक्ति हितं पथ्यं मितं नात्यल्पबढ़ं च
भोजी भुञ्जन्मूत्रपुरीषविसर्जने ... तथा ... शुचिः कालेन ... ईदृशस्यादिहेतुत्वाद्भितत्वे पिच्छितकालुष्यहेतुत्वाद्धेयत्वात्तदु
कंपाशरीरं । अत्र दोषेण चित्तस्य कालुष्यं सर्वदा भवति । कालुष्यीकृतचित्तानां धर्मः सम्यङ्न भासत इति । एवं शुचेः पवित्रस्या
पि रुचोद्यसुक कटुवम्लादिरोगाद्युत्सादकत्वेन योगाभ्यासविघ्नहेतुत्वाद्वर्ज्यत्वात् इदं च कटुम्ललवणात्युष्णेत्यादि भगवतैव दर्शितं ।
एवं नात्यश्नतस्तु योगोस्ति । नचैकान्तमनश्नत इत्याशननियमोपि तेनैव दर्शितः । योगशास्त्रार्थदर्शी हिरण्यगर्भस्य पातंजलस्य वा तत्र
भाष्यादेरन्येषां च मुनीनां प्रोक्तं विकल्पान्यानांश्च दृढपि कृतं दुश्चान निपुण गुरुमुखात् सूर्थं सम्यग्रूपी शीलितवान् त्रिस
र्थः । अन्यथा हि ... विच्छयाभ्यासेनाध्यात्मतापः स्यादिति भावः । ईदृशः साधिकारी एतद्दृश्यात्मयोग्ये स्थानमाह पुण्येति । राम·

पुण्यपवित्रोसिद्धिप्रदत्वेनलोकशास्त्रप्रसिद्धं निर्दंशमशकमत्कुणवृश्चिकवर्जितं तथा द्युपघातदोषशून्ये देशे। तथा चश्रु
तिः समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः। मनोनुकूले न तु चक्षुःपीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोज
12A येदिति। पुराणेप्युक्तं। न तोयवह्निसामीप्ये न जीर्णगारण्ये गोष्ठे न दंशमशकाकीर्णे न चैत्ये न च चत्वरे। नाप्यसित तरति गंधादेने नस्या
निजने सेकुलोके शमस्तुषांगारकीटकादिविवर्जिते सर्वबाधाविरहिते सर्वेद्रियसुखावहे मनःप्रसादजनने लग्न्युपासी दम्भो हि
तेइति। तत्राष्टांगयोगीभ्यासप्रकारं दर्शयति यमनियमेत्यादिना। तेषु पतंजलिना दर्शितानाह। अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरि
ग्रहा यमाः। शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः। स्थिरसुखमासनं। तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः
प्राणायामः। स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेंद्रियाणां प्रत्याहारः। देशबंधश्चित्तस्य धारणा। तत्र प्रत्ययैकतानता
ध्यानं। तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः। [illegible] याथार्थ्यात्तात्पर्यं स्फुटीकुर्मः। हिंसादिभ्यो निवृत्त
यो योगिनं यमयंतीति यमाः। दुःखजन्मादिहेतोः [illegible] यो योगिनं निवर्त्य निष्कामधर्मे नियमयंतीति नियमाः
सेवितो वैरदेहाभिमाना[illegible]को योगी भवतीत्यर्थः। [illegible] त्राणि। तत्त्वं निश्चित्य वैरत्यागः। शौचात्स्वांगजुगुप्सादि
ज्ञासनं दर्शयति स्थिरासनस्थः इति। आसनानि च तावंति यावंत्यो जीवजातयः। तत्र स्थानेकविकल्पेपि सिद्धासनादिषु पद्मव
स्वस्तिकामासनस्थैर्ये सौख्ये हेतुत्वं दर्शयन्स्वासनं सिद्धाद्यासनानां चतुर्णां लक्षणमुच्यते। एकपार्ष्णिमदः कृत्वा
द्वितीयं दृढमणौ परिबध्नीयात्। ऊर्ध्वं चक्रासने सिद्धासनमिति। पिते दक्षिणं सारं सेन्यस्यवामोरुणी योगविदां यास्योरुणी वामं चैनं प
द्मासनमिदं विदुः। करणं धारयेत्स्यादंगुष्ठौ हृद्बंधवित्। अवेसयासनादस्मादंप्रसादादृढविग्रहः। जानुर्वोर्दिहस्तं कृत्वा

[illegible] of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

३२

(13)

ह्या॰ए॰ पादतलेऽत्र मे। ऋजुकायो विशेद्योगी वृत्तिकेऽत्र त्ववद्वते। एकं पादमधः कृत्वा विन्यस्योरौ तथोत्तरं। ऋजुकायो विशेद्योगी वी(रा)
सनमितीरितं। अथवा द्यासने यस्मिन्सुखमस्य प्रजायते। वृत्तिकादौ तदध्यास्य योगपुंजी तयोगविद्दितं। ज्ञात्वा तत्र स्थैर्यमस्य
दृष्टादृष्टो पायफलेच्छा ह भगवान्याते ज्ञलिः आयतले शैथिल्या [illegible] तत्समापत्तिभ्यां ततो हृद्यानि धानइति। तस्मात्सम स्य ह
कृत्स्नतीर्थयात्रा स्नान गमनादि प्रयत्नो मानसगन्ना इहो [illegible] तित्प्रयत्नशैथिल्यं लोकिकत्तपायन अन्यथा प्रउत्ताहोदिह मु
त्याणमवर्तये दिति। फणा सहस्रेण धारणीं धारयन्नति [illegible] वास्मसमीतिति चिंतनमनंतसमापत्तिः। तस्मात्ज्ञात्वा तत्र स्थै
र्यतेपादकमदृष्टमुत्पद्यते। सिद्धयासने शीतोष्णमुख [illegible] पमानादिद्वंद्वैर्नाभिहन्यतइत्यर्थः। प्रसत्त्वेः द्वंद्वैर्बाधि
तालस्यादिभिः क्लिन्नः सन्निरर्थः। तदप्युक्तं योगशास्त्र [illegible] पः द्वंद्वैर्वा न विपश्चितमबाधितः नाधुविन्नोऽतधि
तानेयोगपुंजीत मयोगविदिति। तदुक्तं कृत्स्नमाइस्मा [illegible] क्रमश्चोक्तो मुनिभिः। इडयाकर्षयेद्वायुं बाह्यं षोडश ९०५
मात्रया। धारयित्पूरितं योगी चतुःषष्ट्या तु मात्रया। सुषुम्नामध्यगं सम्यक् द्वात्रिंशन्मात्रया शनैः नाड्या पिंगलया चैनं रेच
येद्योगवित्तमः। भूयो भूयः क्रमात्तस्य व्यत्यासेन समाचरेत्। स्ववपुः स्थधारे ध्यायंश्च तन्मनसंमुखिवायामेन योगींद्रः सु
खमाप्नोति तत्क्षणात्। ज्वलज्ज्वलनपुंजाभं मीलयन्नक्षगुहदि विप्रमाणमाकृष्य हरये हो दरीं दरीं। कुंभयित्वा शनैः पश्चाद्यो
गींद्राणो क्षेपेदिति। तदभ्यासे नैव नाडीगणशुद्धिं तत्फलेच्छा द्रः। इत्यंमा सत्र पाभ्यासाद्भुममापाम सेवना त्। शुद्धनाडीगणो योगी सिद्धप्राणोऽभि स्म॰

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)
दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८
Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com